

6. Плесская - Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1830-1920. Одесса, 1999.
7. Лаптев Ю.Н. Немецкие религиозные общины (XIX – XX в.)// Немцы Крыма. Очерки истории и культуры.- Симферополь, 2000, - С. 44,45.
8. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII).- К., 2004 р.
9. Курило О.В. Лютеране в России (XVI - XX): Дис. канд. ист. наук. - М., 1995.
10. Лиценбергер О.А. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917-1938).- М., 1999.
11. Князева О. Евангелическо-лютеранские церкви и приходы на Украине. - СПб., 2002.
12. Heimatbuch der Deutschen aus Russland, edited by Dr. Stumpp K. p.p.132-144.
13. Epp F. Mennonites in Canada, 1786-1920: the history of a separate people. - Toronto, 1974.
14. Toews J. The Mennonite brotherhood in Russia (1789-1910) - Fresno, California, 1978.
15. Urry J. None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia, 1789-1889. - Winnipeg, 1989.
16. Fleischhauer I. Die Deutchen im Zarenreih.- Stuttgart: Deutche Verlags-Anstalt. 1991.
17. Герман А.А., Илларионова Т.С., Плева И.Р. История немцев России: Учебное пособие.- М., 2005.
18. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.
19. Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния. 1869 г. –Спб.,1896.- С.5.
20. Лиценбергер О.А. Вказ. праця. – С.42.
21. Там само.
22. Там само.- С. 45.
23. Там само.- С. 54.
24. Список населенных мест Российской империи.-с.5
25. Там само
26. Heimatbuch der Deutschen aus Russland, edited by Dr. Stumpp. - К., 1954, p.p.132-144.
27. Державний архів Одеської області. – Ф.628.- Оп.1.- Спр.-2, 3, 4, 5.
28. Heimatbuch der Deutschen aus Russland, p.p.132-144.
29. Осташева – Венгер Н.В. Вказ. праця. – С.38.

А н н о т а ц и я

Рассматривается история формирования и деятельность немецких этноконфессиональных сообществ на территории южной Украины в период с конца XIX до начала XX вв. Конфессиональная структура оценивается как фактор системного развития немецкого этноса юга Украины.

Анатолій Філінюк

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVIII – XIX СТОЛІТЬ

У статті зроблено спробу проаналізувати політику російського самодержавства щодо греко-католицької церкви Правобережної України на рубежі XVIII – XIX ст., що зумовила

перехід більшості уніатів-українців у православ'я.

Сучасна релігійна ситуація, розвиток міжконфесійних відносин в Україні вимагають осмислення традицій співіснування і взаємин представників різних вірувань, які проживали в нашій країні. Як теоретичний, так і практичний інтерес викликають питання взаємодії держави та конфесій. На прикладі Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. представлений багатий досвід міжконфесійних взаємин у перші, після приєднання до Російської імперії, роки. Це викликає потребу об'єктивного наукового аналізу політики самодержавства щодо уніатської церкви, представленої головним чином українським населенням. Актуальність посилюється процесами і подіями, які відбуваються на сучасному етапі розвитку нашого суспільства й залежать значною мірою від конфесійної політики молодшої держави.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує, що до революції вона висвітлювалася далеко не об'єктивно (В. Антонович, П. Бобровський, М. Коялович, В. Пясецький, П. Троїцький,), в радянські часи духовно-релігійна тематика Правобережної України, пов'язана з уніатами після її включення до складу Росії, залишалася за рамками об'єктивно виважених історичних досліджень. Уся риторика дореволюційної літератури зводилася до того, як українцям погано було в уніатській і як добре та щасливо – в православній церкві. Висвітлення становища уніатів Правобережжя будувалося на брехні, маніпулюванні, замовчуванні, звинуваченні та зображенні виключно в негативному світлі. Жодної уваги не приділено тому, під впливом яких сил здійснювалися трансформації уніатської церкви, а тим більше не показано роль державного чинника в зміні уніатським населенням своєї конфесії.

Унія не стала предметом всебічного вивчення і в період незалежності України. У монографіях Л. Зінченка і О. Крижанівського, декількох статтях і кандидатських дисертаціях лише фрагментарно висвітлюється феномен уніатів на рубежі XVIII – XIX ст. Проте, не зважаючи на прагнення авторів до об'єктивності, у них всебічно не проаналізовано руйнування Уніатської церкви і зросійщення церковно-релігійного життя на українських землях. На цьому тлі помітно виділяється монографія Н. Стоколос, у одному з параграфів якої розкриті винятково складне становище і загалом трагічна доля уніатів в умовах трансформації духовно-релігійної сфери Правобережної України [23, с. 20-50].

Загалом на сьогодні цілковито відсутні праці в, яких досліджено безпосередньо історію уніатської церкви після 1793 р. в умовах російської інкорпораційної політики. Бракує також робіт з історії Української греко-католицької церкви, в яких би здійснювався компаративний аналіз, простежена доля уніатів у порівнянні з іншими конфесіями регіону.

Враховуючи зазначене, в пропонованій розвідці поставлено за мету розглянути еволюцію державно-релігійних відносин й визначити характер та специфіку взаємодії центральних, місцевих світських і церковних органів влади з уніатами Правобережжя в означений період.

Передусім, наголосимо, що Правобережна Україна напередодні розчленування українських територій між Росією та Австрією була поліконфесійною. Панівною у ній була політично і економічно сильна римо-католицька церква, що опиралася на польських магнатів, шляхту та ослаблену державу. Не зважаючи на конфесійну близькість уніатів, на другому місці в суспільстві і державі знаходилася православна церква, підпорядкована за умовами Вічного миру між Росією і Річчю Посполитою (1686 р.) Київському митрополитові та Московському патріарху. Завдяки цьому православна церква мала в особі російської держави свого надійного захисника, а царський уряд мав можливість

використовувати свій вплив на православне населення в інтересах Росії.

Становище уніатської церкви, що нараховувала 9300 парафій і 122 василіанських монастирі, близько 4,5 млн. віруючих та 1258 ченців, було вкрай складним і напруженим. В. Антонович писав, що поляки сприймали унію, як темну, мужицьку, погорджену, питому неблагородній українській породі людей релігію, принизливо висловлюючись, що „Бог сотворив попа для хлопа, а плебана для пана” [10, с. 100-101]. Єзуїти в своїх проповідях відкрито говорили, що „обряди уніатської церкви достойні посмеяння, ...её (униатське – А.Ф.) учение хуже веры турецкой, еврейской и лютеранской, что ... церкви униатские хуже еврейских синагог” [9, с.340]. Цим самим вчений відзначив, по-перше, нерівноправне, вкрай принизливе становище уніатської церкви на території Правобережжя; по-друге, наголосив, що греко-католицька церква є українською, мужицькою; по-третє, показав до неї зневажливе, зверхнє, презирливе ставлення з боку панівних верств і католицького духовенства. До того ж, уніатів не підтримувала ослаблена держава Річ Посполита. Все це разом свідчило, що і держава, і католицька церква, і російський царизм вбачали в уніатстві уособлення не поляків чи росіян, а український етнос. Всупереч намаганням польської світської та католицької церковної еліти перетворити унію на місток до повної латинізації, вона до кінця XVIII ст. залишалася найголовнішим чинником збереження культурно-релігійної самобутності українців. І саме це стало вузловим у ставленні російських властей до уніатів Правобережної України. Кожного разу, як царська імперія поширювала свою владу на суміжні українські землі, це тягло за собою репресії супроти уніатів та їх насильницьке навернення до одержавленого російського православ'я (1793, 1795, 1839) [25].

Духовно-релігійна політика російського самодержавства у Правобережній Україні не була основним напрямком, проте посідала чільне місце у його діяльності й стала повномасштабною наприкінці XVIII ст. Свідченням цього стала урядова конфесійна стратегія, викладена в рескрипті генерал-губернатору Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній, що розглядалася як винятково важлива для держави справа. І вже 13 квітня 1793 року був підписаний указ Синоду про утворення на їх території православної єпархії на чолі з коад'ютором Київської митрополії, єпископом Віктором [19, с.4]. Ставлення росіян до уніатів, пройшло в своєму розвитку кілька етапів і характеризувалося в діапазоні: від лояльності і недовіри до хворобливої підозрливості та ворожості. Лояльним воно було в часи, коли релігійна обстановка представляла собою зовнішній чинник. Лібералізм царизму слугував одночасно засобом захисту православних українців і формування прихильності до росіян у корінного населення, яке тоді переважно належало до уніатської церкви. Але загалом російські політичні, економічні, військові та конфесійні чинники зумовили формування в Правобережжі релігійної ієрархії, в якій уніатам місця не знаходилося. У свою чергу, думки, вчинки і вся поведінка останніх визначалися їх місцем в імперському устрої та пріоритетами самодержавних інтересів [26, с.37].

Така увага і таке ставлення до Правобережжя загалом і основного його населення – уніатів, зокрема, пояснювалося тим, що за природно-географічними властивостями та геополітичним розташуванням воно було одним із важливих факторів, які активно впливали на хід політико-економічних, соціально-культурних і етно-конфесійних процесів у всій Російській імперії. По мірі інкорпорації регіону та посилення в ньому позицій росіян релігійна політика царизму ставала все більш системною і цілеспрямованою, що дозволяло безперешкодно впливати на всі конфесійні процеси та водночас блокувати небажані наміри і тенденції.

У Санкт-Петербурзі добре усвідомлювали, що перетворити український регіон у

життєво важливу складову Російської імперії неможливо без створення надійного ідейно-релігійного фундаменту. Але на цьому шляху стояла найбільш масова уніатська церква. План повного розгрому уніатства відпрацьовувався і затверджувався царською та церковною владою в Петербурзі [21, с.103-160]. Тому поряд із облаштуванням цивільного управління і судочинства, здійсненням радикальних державно-політичних, адміністративно-територіальних, соціально-економічних і духовно-культурних перетворень, було утверджене православне єпархіальне управління та впорядковані за російськими вимогами церковні справи як католицького, так і уніатського віросповідань.

Державно – церковні відносини в Правобережній Україні стали відображенням політичного курсу царизму до неї та внутрішнього стану релігійних конфесій, характерною особливістю яких було безправне становище уніатів, соціальна перевага над ними з боку католиків і православних, врешті-решт рішуче повернулись на користь Російської держави, яка, в свою чергу, взяла під жорсткий контроль їх діяльність.

Імперська політика ліквідації уніатської церкви в регіоні набула практичної площини на початку 90-х років XVIII ст. Підтвердженням цього було, з одного боку, оголошення в Гродненському договорі від 1793 р. католикам двох обрядів на приєднаній до Росії території про гарантії їхніх привілеїв, маєтків, що „ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів”; з іншого – майже одночасно заснування „Місійного товариства” на чолі з Мінським єпископом Віктором Садовським для забезпечення „возз’єднання уніатів з Православною Церквою”. Для успішного проведення місійної праці серед уніатів з державної скарбниці щорічно направлялося 20 тис. крб. і дозволялося залучати військові сили, спеціально виділені для підтримання порядку [19, с.161-162]. Це означало, що з самого початку перехід уніатів у православ’я був здійснений не добровільно, а примусово. Про силовий підхід до так званого „возз’єднання” з православ’ям свідчив імператорський указ від 22 квітня 1794 р., яким Катерина II вимагала від правителя і його підлеглих забезпечити „ревностное наблюдение” за введенням православ’я, яке „наивяще сблизит их (вже православних українців – А.Ф.) с россиянами и они нимало уже не должны бояться, чтобы когда-либо от нашей державы отторгнуты были” та усунути всякі перешкоди до навернення уніатів у православну греко-російську церкву [19, с.128-129].

Ще одним доказом зухвалої, насильницької політики царизму щодо уніатської церкви в Україні став указ від 1795 р., яким імператриця ліквідувала митрополію і всі чотири українські уніатські єпархії, митрополіче місто Радомишль перевела у державне відання, останнього Київського уніатського митрополита І.Лісовського вислала до Петербурга, а прихожан, які залишилися в унії, підпорядкувала білоруському уніатському архієпископу. Більше того, вона віддала російській державі та православній церкві конфісковане майно уніатів, що, за висловом американської дослідниці Еви Томпсон, безповоротно зруйнувало соціальне та культурне життя тисячі сімей” [24, с.82].

Державна та православна церковна влада, використовуючи своє привілейоване становище виразників імперської ідеї, розгорнула широку кампанію форсованого переходу місцевого населення, котре офіційно трактувалося як „совращенное лестью и насиліем с пути правого в соединение с римскою верою”, у православ’я та витіснення уніатів на узбіччя суспільного життя Правобережної України. Про це відверто йшлося на нараді вищого православного духовенства Росії, де від імені імператриці міністр Пушкін наказав „якнайскоріше і найрішучіше навернути польських уніатів до Православної церкви”.

Впродовж двох-трьох років уповноважені Петербургом місіонери за активної підтримки місцевих органів державної влади, застосовуючи де антипольську агітацію, а де

– примус та шантаж, на вернули на Київщині, Волині та Поділлі близько 4700 уніатських парафій [13]. Це стало вироком для 145 василіанських монастирів [25, с.88], з яких у Волинській губернії на початку ХІХ ст. залишилося 22 чоловічих і 4 жіночих, а в Подільській – лише 2 [8, 21291].

У літературі подається пафосна інформація про виключно добровільний перехід уніатів у православ'я впродовж 1793-1796 рр. Проте, документальних архівних підтверджень такому демократичному волевиявленню автори не наводять. Якщо б, наприклад, прихожани того чи іншого приходу виявили масове бажання залишити унію на користь православної віри, то про це неодмінно мали би залишитися зафіксовані письмово факти. Можна справедливо апелювати до суцільної неписьменності українських уніатів. Тоді б це могли зробити уніатські священики, які разом із прихожанами ставали православними. Принаймні, до таких послуг корінні мешканці нерідко зверталися, коли доводилося колективно скаржитися на засилля та свавілля магнатів і шляхтичів. Більше того, на початку ХІХ ст., коли перехід у православ'я вже не носив масштабного характеру, свої письмові звернення уніати, представники інших релігій робили чимало – як індивідуально, так і колективно. Натомість численні архівні справи наповнені донесеннями та рапортами церковних і світських властей про перехід уніатів у православ'я не за власним бажанням. Вони збережені у Центральному державному історичному архіві і багатьох державних обласних архівах Правобережної України, зокрема у 315 фонді „Подільська духовна консисторія” Державного архіву Хмельницької області [1]. Щоправда, серед них є лише відомості про церкви сіл і хуторів, населення яких із унії приєдналися до православного віросповідання [2]. Водночас, у фондах духовних консисторій міститься велика кількість документів і матеріалів про заборону уніатським священикам проводити релігійну службу за греко-католицьким обрядом. У тому ж таки Державному архіві Хмельницької області подібних документальних свідчень не одна сотня і тисяча [3]. У Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається чимало документів про заходи боротьби російських властей із впливом уніатського духовенства на населення приєднаних областей колишньої Польщі та обмеження прав уніатських єпархій, датоване 1795 р., [5, арк.1-86] та про листування Брацлавської духовної дикастерії і Махновського нижнього земського суду впродовж 1794-1796 р. про висилку уніатського священика та передачу церковних земель православним [6, арк.1-13]. Досить часто перехід у православ'я супроводжувався промовистою „агітацією” із захопленням уніатських церков військовими командами, озброєними гарматами. Пояснювалося це необхідністю здійснення розпорядження уряду, згідно з яким всі збудовані православні церкви мали бути їм повернуті [11, с.51]. Ці та багато інших прикладів засвідчують, що зміна вірування уніатами представляла собою складне, суперечливе явище, що відбувалося під впливом російської інкорпораційної політики, яка здійснювалася адміністративними методами [15, с.152] та спиралася на військову силу.

Про перехід уніатів у православ'я консультатор василіанської руської провінції Лукаш Сульжинський писав, що першими це зробили місцеві люди, щоб уникнути суду за погані вчинки, й разом із прибулим з глибинних країв нижчим духовенством за допомогою місцевої влади – городничих, судів і поліцейських – стали відбирати по селах, містах і містечках монастирські і приходські церкви або нахабно переосвячувати їх, на що народ дивився з жахом і плакав. А коли пастирі і люди з громади не віддавали церковних ключів, відмовлялися приймати православ'я, чи не хотіли ходити на богослужіння в переосвячені церкви, нарікали їх бунтівниками проти уряду та відступниками і з цієї причини били їх, в'язали, забивали в колоди та знущалися різними способами. „Всупереч отриманим ними

інструкцій, у тих селах, містечках і містах, у котрих із 200, 150, 50 навіть 30 мешканців записались на православ'я тільки 3, 4, 5 або трохи більше домогосподарів, гірших із громади, – то всіх жителів цієї місцевості записували в своїх реєстрах такими, що прийняли православ'я и ставили проти них хрестики, і таким чином всі місцевості вважали вже православними і ... доповідали про них своєму начальству, а тих людей, які оспорювали дійсність своїх підписів, для покарання відправляли в суди” [18, с.252]. До речі, автор матеріалів для історії Волині В. Переговський, що відзначався неприхованим виразником православ'я, коментуючи записку Сульжинського, визнав, що деякі виконавці політики навернення уніатів в православ'я „діяли надто вже ревно, були ревнителами не за розумом...” [18, с.256]. Не заперечував фактів зловживань і насильства при переході уніатів у православ'я і М. Коялович [16, с.364]. До цього приклав свою руку і Св. Синод, який, зважаючи на те, що багатьох в унії утримує прив'язаність і довір'я до священників, а також прив'язаність до уніатських обрядів, дозволив це робити і велів православним єпископам використовувати деякі обряди і хресні походи за участю уніатських священників. Як бачимо, в Правобережжі мало місце переважно примусове навернення в православ'я.

Росіяни також застосовували превентивні заходи, репресії і навіть залякування смертною карою [2, арк.2а]. При цьому царизм пішов на безпрецедентний крок, спрямований на обезглавлення єпархій. Лише за наміри зупинити обнародування в уніатських церквах урядових документів про навернення в православ'я за його вказівкою затримали і в судовому порядку вислали в Сибір ректорів Любарської, Луцької та Острозької уніатських семінарій, багатьох священників.

За дотримання імперських настанов щодо уніатів генерал-губернатор Т. Тутолмін ніс персональну відповідальність. Зокрема, даючи йому розпорядження, Катерина II веліла, щоб цій справі влади всіляко сприяли, „дабы всякий непорядок и безпокойство отвращены были, чтобы... никто препятствия не делал, обращающимся же в благочестие притеснения и обид...” [7, арк.19].

За Павла I, який, на відміну від матері, ставився до греко-католицької церкви більш прихильно, у 1798 р. була відновлена Луцька уніатська єпархія з центром у Почаєві. Тоді ж уніатам повернули деякі монастирі, але їх підпорядковували, як раніше, єпископу. Проте загальне ставлення до уніатів не змінилося. Головною у Росії була православна церква, яка і раніше була одним із дієвих засобів інкорпорації краю та русифікації українського населення.

Одним із вирішальних факторів переходу уніатів у православ'я була секуляризація церковного землеволодіння. Передусім, маєтки уніатської церкви оголошувалися державними і передавалися їй у користування як корпоративному власнику. По-друге, щоб позбавити економічної основи уніатської церкви, уряд став здійснювати значні скорочення її земельного фонду через роздачу, дарування дворянству або включення у систему державної оренди [22, с.91]. По-третє, скориставшись переходом уніатських церков і монастирів у православ'я, польські поміщики та посесори почали відбирати або обмінювали церковні землі. Внаслідок цього парафії втратили багато земельних наділів.

У 1810 р. курс на перетворення уніатів у православних отримав новий поштовх. Стимулом до цього стало веління Олександра I католицькому і уніатському департаментам наглядати, щоб із одного віросповідання в інше не залучали, а в прийнятті панівної релігії ніяких перешкод не чинили. Відтак у черговий раз під силовим тиском влади та одержавленої Російської православної церкви здійснювалася еволюція духовної орієнтації уніатів.

Наступ на уніатство, швидко возз'єднання уніатів із православ'ям, зупиняли самі

українці завдяки досить укоріненій традиції. Відмова греко-католиків від силового переходу в православ'я чи католицизм було ні чим іншим як зосередженням їх зусиль на збереженні власної ідентичності. Адже через те, що православна церква відновлювалася після приєднання Правобережжя до Росії в державному статусі і вже виступала знаряддям імперської політики, уніатська церква залишилась єдиною духовно-релігійною опорою і виразником самого українства. На українських землях уніатство пустило глибоке коріння: вирости нові покоління віруючих, для яких воно стало своєю, народною вірою, тим більше, що східний обряд залишався незмінним. Так релігійна традиція виступила могутньою силою і непереборною перепорою на шляху будь-якої конфесійної трансформації.

Саме тому росіяни небезпідставно розглядали їх як вогнище українського сепаратизму. Паралельно з цим росіяни розгорнули боротьбу за витравлення національного українського духу в середовищі уніатського духовенства і чернецтва краю і тим самим забезпечення їх русифікації.

Уніатське духовенство усвідомлювало, що політичного контексту функціонування ГКЦ в умовах Російської імперії уникнути неможливо, тому намагалися не надавати цьому першорядної ваги. Їх найбільше хвилювали питання збереження "культурної притомності" уніатської церкви, а отже – і питання збереження національного характеру УГКЦ. Найголовніше полягало в тому, щоб зберегти власний обряд як запоруку національної самобутності церкви. Опинившись, у силу політичних обставин, у орбіті впливу могутнішої метрополії та Російської православної і Римо-католицької церков, греко-католицька церква шукала порятунку від національно-культурної асиміляції. Першочергової уваги заслуговувало осмислення природи і місця та необхідності збереження візантійського обряду в УГКЦ як запоруки її національного характеру, намагання підкреслити її органічну культурну приналежність українцям, українському національному характеру, адже на межі XVIII – XIX ст. вона фактично залишалася єдиним представником українства регіону. Водночас більшість корінного населення, звичайно, сприйняла православ'я передусім із обрядового, зовнішнього його боку. Релігійний елемент був зведений до рівня простої обрядовості. Ходили на обідню акуратно кожну неділю. Коліна згинали, били поклони, але серця залишалися німими. У суспільстві наростало несприйняття одержавленої церкви з боку не лише інтелігенції, а й селянських мас, які почасти шукали задоволення своїх релігійних потреб в релігійних сектах, яких, за переконанням М. Грушевського, в Україні не було [12, с.33].

Отже, приєднання до Росії не поклато край релігійному гнобленню та утискам корінних мешканців Правобережної України. З самого початку російське самодержавство поставилось до унії як до ворожої для імперії віри. Внаслідок реалізації конфесійної політики самодержавства за допомогою так званої „емісійної акції” на рубежі XVIII – XIX ст. управління релігійним життям Правобережної України було взяте під контроль держави, православ'я стало державною інституцією та здійснено масовий перехід уніатів у православ'я. Для багатьох уніатів він став не результатом вільного вияву їхнього бажання, а силового тиску, який настійливо та цілеспрямовано здійснювався державними органами. Проте, уніатська церква Правобережжя не зійшла з українського національного ґрунту, а залишилася острівком українського етносу, чинником захисту та збереження його духовно-культурних надбань.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХмО). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1101. – Арк. 1-89; Спр. 1105. – Арк. 1-8; Спр. 1106. – Арк. 1-8; Спр. 1107. – Арк. 1-223; Спр. 1112.

- Арк. 1-120; Спр. 1114. – Арк. 1-20; Спр. 1117. – Арк. 1-92; Спр. 1120. – Арк. 1-14; Спр. 1123. – Арк. 1-18. та ін.
2. ДАХМО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-44.
  3. Там само. – Спр. 1095. – Арк. 1040; Спр. 1104. – Арк. 1-37.
  4. Центральний державний історичний архів України у Києві. (Далі – ЦДАУ у Києві). – Ф. 127. – Оп. 354. – Спр. 44. – Арк. 5.
  5. ЦДАУ у Києві. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1-86.
  6. Там само. – Спр. 3. – Арк. 1-13.
  7. Укази Катерини II Синоду і настанови єпископа Могилівського та польського проти унії і листування з цього питання. – Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. – Ф. 160. – Спр.598. – Арк. 1-84.
  8. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 28. – СПб., 1830. – № 21291. – С. 312-315.
  9. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. I. – К.: Типография Е.Я.Федорова. – 1885.
  10. Антонович В. Що принісла Україні Унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. – Вінніпег.- Ч. I, 1991.
  11. Гіссем О.В., Мартинюк О.О. Історія України: кінець XVIII – початок XX ст.: Навч. посібник: кл. – К., 2000.
  12. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962.
  13. Зміни в житті Церкви. Василіанське просвітництво: Розділ VI. Україна XVIII ст. між Річчю Посполитою і Російською імперією // [http:// history.franko.lviv.ua/yak_r6-1.htm](http://history.franko.lviv.ua/yak_r6-1.htm).
  14. Ильенко А.К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы извлеченные: 1) из Московского отделения общего Архива главного штаба. 2). Из Военно-ученного Архива того же штаба и 3) из Московского главного Архива министерства иностранных дел и напечатанные штабс-капитаном А.К.Ильенко. / Под ред., с предисловием и объяснительною запискою ординарного профессора Николаевской Академии генерального штаба полковника П.А.Грейсмана. – С таблицами. – СПб.: Тип. Военно-книжн. магаз. Н.В.Васильева, 1898.
  15. Історія України: нове бачення / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін. / Під ред. В.А.Смоля. – К.: 2000.
  16. Коялович М. Лекції по історії Західної Росії. – М., 1864.
  17. Левицький В.О. Церковне землевладіння на Правобережній Україні кінця XVIII-першої половини XIX століття 2006 года. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О. Левицький; Запорізь. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – укр. (електронна адреса: info@disser.com.ua).
  18. Материалы для истории Волыни. Соч. В.Пероговского. – Житомир, 1879. – С. 228-229.
  19. Материалы для истории Подольской губернии. (Подольские губернские ведомости. Прибавление. – 1885 г. – № 5.) – Каменец-Подольский, 1882.
  20. Недавня О. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом. спеціальність 09.00.11. – релігієзнавство. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 1999.
  21. Пушкирев С.Г. Россия в XIX веке (1801 – 1914). – Нью-Йорк, 1956.
  22. Смолій В.А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. // Academia на пошану професора Л.А.Коваленка: в 2-х томах. Т. I. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 91-95.
  23. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне, 2003.

24. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М.Корчинської. – К., 2008.
25. Турій Олег. Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом? // http://www.risu.org.ua/ukr/religion_and_society/Turiy.
26. Філінюк А.Г., Ігнатєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006.
27. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – К., 2005.

А н н о т а ц и я

Анализируется политика российского самодержавия относительно греко-католической церкви Правобережной Украины на рубеже XVIII – XIX в.